

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

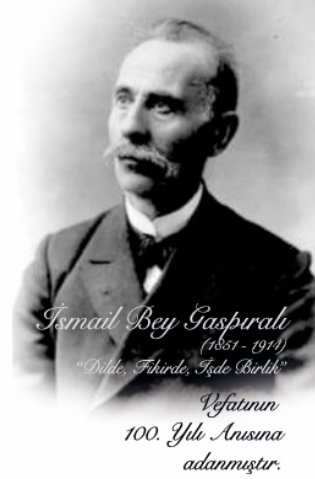
Cilt 11, Sayı 4 (Aralık 2014), ss. 313-330

DOI: 10.1501/MTAD.11.2014.4.57

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

İsmail Gaspıralı'nın Türkistan Tarihi Üzerine Düşünceleri ve *Tercüman*'daki *Tarih-i Cedide-i Türkistan* Yazıları

Zaynabidin Abdırashidov (Hokkaido Üniversitesi)

ÖZET

İsmail Gaspıralı 20. yüzyıl başlarında *Tercüman* gazetesinde genel Türk tarihini yazma ile ilgili mühim bir meseleyi dile getirmiştir. Yazar, özellikle "Tarih-i Türkî" adlı makalesinde Türk halklarının genel tarihinin yazılması gerektiğini vurgulamıştı. Gaspıralı 1885 yılında Rus generali A. Kuropatkin'in *Orta Asya'da Rus Askerinin İlerlemesi* adlı hatıra kitabından parça yayımladı. 1906'da ise Türkistan'ın son 50 yılı ile ilgili görüşlerini ilave ederek "Tarih-i Cedide-i Türkistan" adı altında birkaç makale yayımlar. Gaspıralı mezkûr makalelerinde Rus işgali öncesinde Türkistan hanlıklarındaki siyasî, içtimaî ve iktisadî yaşamı tahlil eder ve böylece ülkenin gerçek, aktüel tarihini yazmaya yönelik girişimi başlatmış olur. Gaspıralı Türkistan'da, son yüzyılda gerçekleşen olaylar hakkında yazarken, Türkistan'ın Rusya'ya tâbi kalmasının nedenlerini geniş bir şekilde göstermeye çalışır. Gaspıralı bu nedenleri analiz ederken, çöküşün Rusların işgalinden bir kaç yüzyıl öncesine dayandığını belirtir. Gaspıralı, Türkistan'ın bu yeni, modern çağ tarihi ile ilgili yazılarında son dönemdeki Han ve ulemanın yürüttüğü siyaseti benimsemediğini belirtir ve ciddî bir şekilde eleştirir. Gaspıralı'ya göre açıkça, siyasî yenilgi nedeniyle istiklal elden gitmiştir diye yazmaktadır ve buna sebep olan devlet yöneticilerini, Han ve Saray çevresini suçlamaktadır. Gaspıralı'nın Türkistan'ın yeni tarihi hakkındaki yazıları, ülkenin Rus egemenliği dönemine ait görüşlerini belirtiyor olması itibarıyla ayrıca önemlidir. Devrin bir Türk aydınının tarihe ve Türk tarihine bakış tarzını ortaya koyar. Bu ise Gaspıralı'nın tarihi olayları tüm hakikatıyla, bu vahim olaylarının gerçekleştiği anda anladığını, çözümlediğini, bilinç yaratmak istediğini, uygun bir şekilde aktardığını göstermektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Tercüman, İsmail Gaspıralı, Türkistan modern tarihi, Genel Türk tarihi, Rus işgali, Buhara, *Tarih-i Cedide-i Türkistan*

ABSTRACT

At the beginnings of the 20th century Ismail Gasprinskii had initiated writing general Turkish history via his newspaper *Tercüman*. Gasprinskii had stressed this issue, related to the general Turkish history, in his article "Turkish History". In 1885, Gasprinskii published a large article in few issues of *Tarcuman* named "A Progress of the Russian troops in Central Asia" by Russian general A.Kuropatkin. In 1906, Gasprinskii published above mentioned article analyzing and adding his own views on last 50 years of Turkestan under name "A New History of Turkestan". In this large article Gasprinskii tried to analyze a political, social, and economic life of existed Khanates in Turkestan before the Russian conquest and by that he initiated writing a true history of Turkestan. Gasprinskii tried to show a wide range of reasons that occurred during the last period in Turkestan and it's remaining a subject of Russia. He, when analyzing those reasons, indicates that goes back a few centuries before the collapse of the Russian occupation. Gasprinskii, in his writings on the new history of Turkestan, indicates that last Khans, carried out in recent years and clergy were short-sighted in politics and blamed them for such acts. Gasprinskii clearly writes that Turkestan lost its independence due to political reasons and accused of this the Khans. The views and writings of Gasprinskii on the new history and on the Russian conquest of Turkestan are revealing a new conception of Turkic intellectual on history. Thus shows Gasprinskii how he understood and interpreted historical events and presented it in all its truth.

KEY WORDS

Tercüman, Ismail Gasprinskii, Turkestan, general Turkish history, Russian invasion, Bukhara, *Tarih-i Cedide-i Türkistan* / New History of Turkestan.

1. Giriş

İsmail Gaspıralı'nın entellektüel faaliyetinin ana konularından biri tarih ve genel Türk tarihinin modern çağ sorunlarıdır. Gaspıralı'nın tarih bilimine, genel tarihe itibarını ölçebilmek için onun edebî ve siyasî edebî düşünce mirasını incelemek gerekir. Gaspıralı tabiri ile söylemek gerekirse, "Tarih bir fendir ki geçmişleri söyleyip geleceği bildirir" (İsmail 1905: 110). Yani insanlar kendi geçmişini, görüp geçirdiklerini öğrenme ve tahlil etme sürecinde gelecekte başına başka daha neler gelebileceğini tahmin edebilecekler. Tarihî olaylar her ne kadar acı gerçek olsa da tarihçinin her bir olayı halis ve hiçbir kötü niyet gütmeyen tarafsız bir şekilde kaydetmesi gerektiğini vurgulayan Gaspıralı veciz ve ironik bir dille şöyle yazmaktadır: **Tarih yazan tarihçi, övgü yazan çelebi değildir** (İsmail 1906: 33).

Türkistan tarihini aydınlatacak eserler çoktur. En eski tarih, yakın tarih, en yeni tarih. Gaspıralı'yı düşündüren konulardan biri Türk halklarının kendi geçmişlerini çok iyi anlaması gerektiği meselesidir. Çünkü Türk halklarının şanlı geçmişi, onların çağdaş hâllerini düzenlemeli, gelecek *terakkisi* için bugünden harekete geçirebilmelidir. Gaspıralı, "Türkistan'ın yeni tarihi" derken, yani Rusya'nın işgal ve istilası ile başlayan sonraki dönemlerin tarihini aydınlatmak istemiştir. Türkistan'ın geçmişinin tüm Türk toplumları için ibret olabileceğini vurgular: "*Yunan tarihlerde Transoksiyana, Arap tarihlerinde Maverünnehir, bizim Türkî tarihlerde Çağatay Yurtu, Deşt-i Kıpçak ve bu*

zamanda, *Türkistan Vilâyeti adlarıyla bilinen büyük kıt'anın tarih vak'aları pek ibretlidir*" (İsmail 1905: 110).

Gaspıralı, Türkistan'ın yakın devir tarihiyle ilgili fikirlerini bildirirken doğrudan doğruya bu coğrafyaya Rus işgalinin nasıl gerçekleştiğini, sebeplerini, akibetlerini ve elbette mahallî hanlıkların Rus işgali öncesindeki siyasî ve iktisadî durumunu tahlil etmekle işe başladı. 1880'li yılların ortalarında Rus matbuatında Türkistan'ın zaptı ile ilgili yazılar basılmaya başlamıştı. Gaspıralı Rus basın denetimiyle de hesaplaşmak zorundaydı. İşte bu yüzden 1885 yılında *Tercüman*'da Türkistan Askerî Hareketine katılan Çarlığın erkan-ı harbiyesinin mühim Rus generallerinden von Kauffman'la ve Skobelev'le beraber anılan Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in (1845-1925) Rusya'nın Türkistan'ı nasıl işgal edebildikleriyle ilgili anılarını Rusçadan Türkçeye aktararak "Rus Askerlerinin Orta Asya'da Hareketi" (Kuropatkin 1885) adıyla yayımladı. Kuropatkin'in bu anıları 1889 yılında Petersburg'ta yayımlanan *Türkmenistan'ın Zaptı* (Kuropatkin 1899) adlı kitabı için esas oldu. Gaspıralı gazetesinde yayımladığı bu makaleyi 1899 yılında ayrı bir kitap hâlinde *İstila-yı Türkistan Yani Rusya Askerlerinin Orta Asya'da Hareketi* adıyla neşrettirmiştir. Kuropatkin'in Gaspıralı tarafından basılan mezkur tarihi çalışması, yazarın kimliğinden ötürü resmî bilgileri de içeren ve emperyal siyasî tarih bakışını gösteren bir çalışma da olduğundan olaylara, doğal olarak Ruslar ve Rus (Rusçu) siyaseti açısından yaklaşmıştır. Adı geçen çalışmada Türkistan Hanlıklarının siyasî çöküşü, silahlanma derecesi ve diğer siyasî durumlarla ilgili somut ve aktüel bilgiler geniş bir şekilde açıklanmıştır. Gaspıralı, işte bu nedenle Kuropatkin'in aynı eserine dikkati çeker ve önce gazetede, sonra ayrı bir kitap olarak yayımlar.

2. "Tarih-i Cedide-i Türkistan" Yazıları ve Türkistan Siyasî Tarihine Yüzyıl Tahlili

1905 yılının sonlarına doğru *Tercüman* gazetesinde Gaspıralı'nın "Tarih-i Cedide-i Türkistan" (İsmail 1905; İsmail 1906b) adıyla dizi yazısı basılmıştır. Bu yazılar hacim olarak da büyüktür.

Tarih-i Cedide-i Türkistan ana başlıklı yazıları içerik ve kapsamına göre iki bölüme ayırmak mümkün: Rus Ordusunun istilasından önce ve istiladan sonraki dönemde Türkistan'ın genel durumu. Bu dizi yazının sonunda Gaspıralı'nın Buhara ve Hive Hanlarına yazdığı hitâbı da yer almıştır. Gaspıralı'nın Türkistan tarihine dikkat çekmesinin sebepleri açıktır:

1. Türkistan'ın geçmişi tüm Türk halkları için önemlidir.
2. Eski Türkistan abideleri Türk halklarının geçmiş *terakkıyatına* önemlidir.
3. Türk boylarının Orta Asya'dan çıkıp "Avrasya" topraklarına kadar ulaştığına ve bunun imkânına inanış.

4. "Türkistanlı Türk hükümdarların en büyüğü, bilhassa, Makedonyalı İskender ve zamanımızın Napolyonlarına hoca ve örnek gösterilebilir durumda olan Türk oğlu Timur Bey'in vatanı olduğu" ile ilgili kanaati (İsmail 1893; İsmail 1905, 110).

5. Buhara'nın tüm Türk halklarının "manevî vatanı" olduğu bilgisi (İsmail 1908b, 71).

Gaspıralı, "Tarih-i Cedide-i Türkistan"daki Rus istilası tarihine dair kaynağı ve çıkış noktası Rus general Kuropatkin'in yazısıdır. Burada vurgulamak gerekir ki Gaspıralı, "Tarih-i Cedide-i Türkistan"ı yazarken Kuropatkin'in anılarını aynıyla almış değildir. Belki yazıdaki olayları da tahlil ederek seçmiştir. Bazı yerlerde kendi görüşlerini de eklediği, olaylarla ilgili fikirlerini bildirdiği de ortadadır. Bunun nedeni, daha serbest konuşup yazmayı mümkün kılan 1905 yılı Çar hükümeti tarafından ilan edilen Manifesto'nun yarattığı ortamdır. Manifesto, tüm Rus ve Rus olmayan tebaaya basın-yayın, ifade özgürlüğü sağlamıştı. Gaspıralı bu kanun sayesinde gerçekleşen "söz-ifade özgürlüğü"nden istifade etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte zamanla siyaset meydanındaki aksi bir takım olaylar diğer Müslüman aydınlar gibi onun da sınırlarını zorlamaya çalıştı. O kendi liberal ve soğukkanlı çizgisini bozmamaya çabaladı. Gaspıralı'nın bu tür davranışı o dönemde bazı kişiler tarafından tenkit edilmiştir (Abdirashidov 2011: 151-152).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya'yı ele geçirmeye başlayan Rus ordusu 1885 yılında ülkeyi tamamıyla istila etmişti. Orta Asya'daki üç hanlıktan ikisi vassal durumuna getirilmişti. Hokand Hanlığının siyasî hükümrânlığı tamamıyla sonlandırılarak yerine Fergana Vilâyeti oluşturulmuştu. Bu dönem olayları Rus oryantalistleri, askerler, seyyahlar tarafından çeşitli gazete ve dergilerde basılmıştır. Büyük tarih eserleri ortaya çıkmıştır. Ülkenin Rus istilası dönemini incelemede K. Abaza (1902), M. Terentev (1906), A. Maslov (1882) ve diğer Rus askerlerinin eserleri de önemlidir. Bu eserlerde Rusların Orta Asya'ya istilası geniş çapta betimlenmiştir. Gaspıralı Türkistan'ın bu çağa özgü yeni tarihini yazarken elbette buna benzer eserlerden yararlanmış olmalıdır. Gaspıralı'nın, "Tarih-i Cedide-i Türkistan" dizi yazılarını Kuropatkin'in mezkur eseri dışında başka tarihî eserlerden de yararlanarak yazdığı kesindir.

Tanınmış Rus oryantalisti L. Yepifanova'nın vurguladığı gibi Rus istilası ile ilgili Türkistan'ın yerli halkları tarafından yazılan yazılar genel olarak iki türlüdür: "Resmî" ve "resmî olmayan" yazılar. Yepifanova'nın fikrine göre "resmî" tarih eserleri genel olarak Hanların emriyle yazılmıştır. Bu tür eserlerde Han ve onun şeceresi övülür, "resmî olmayan" yazılarda ise aynı eserin tenkidi verilirdi (Sami 1962: 8-9). XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Türkistanlı yazarlar tarafından yazılan bu "resmî olmayan" eserlere Ahmet Daniş (1964; 1967) ve Abdulaziz Sami'nin (1962) eserlerini örnek vermek mümkündür. Bu eserlerde Buhara Emirligi ve emirlikte geçen

tarihî olaylar gerçekçi bir dilde açıklandığı için bu tür eserler hükümdarlar tarafından yasaklanmıştır (Ajri 1960: 289-316; Hayit 1956: 6).

Gaspıralı, *Tercüman'* da Türkistan tarihiyle ilgili Kuropatkin'in "Rus Askerlerinin Orta Asya'da Hareketi" yanında Buhara tarihini aydınlatan birçok makale de yazmıştır (İsmail 1891; Buhara 1892; 1893; Emir Seyyid Abdulahad Han Buharî 1892; Emir Abdulahad Han 1893). Bununla birlikte "Tarih-i Cedide-i Türkistan" adlı makalelerini Yepifanova'nın sınıflandırmasından yola çıkarak resmî ve resmî olmayan yazılar biçiminde telkin etmek mümkündür. "Tarih-i Cedide-i Türkistan" da Gaspıralı, Buhara Emirinin Rus istila süreci ve istila sonrası dönemdeki davranışını eleştirmiştir. Ondan önceki Buhara Emirliği tarihi ile ilgili makalelerinde ise Emirleri gereğinden fazla meth etmiştir.

Gaspıralı hiç şüphe yoktur ki, saray tarihçileri gibi Buhara Emiri Abdülahad'ın fermanına göre methiyeler yazmış değildir. Aksine, Gaspıralı'nın Buhara Emirlerini meth etmesinin en açık sebebi, Buhara'da gazetesini okutmak yoluyla kendi fikirlerini yaymaktır. Davranışı ve yaklaşımı diplomatik idi, denilir ki idare-i maslahat icabıydı. Gaspıralı'nın, *Tercüman'* da yayımladığı bu makaleleri vasıtasıyla Buhara'ya seyahat planı hazırlığı içinde olduğu da açıkça görülmektedir. 1890'lı yılların başlarında Buhara ve onun Emiri, Gaspıralı'nın esas konularından olmuş, dikkat alanına girmiştir. O dönemdeki Buhara ile ilgili haberlerde Hanlığın olumlu portresi çizilmiştir. Emir de gazetede makalelerde "terakkiyat için güreşçi" olarak betimleniyordu (İsmail 1891; Buhara 1892; 1893; Emir Seyyid Abdulahad Han Buharî 1892; Emir Abdulahad Han 1893). Gaspıralı'nın kendi gayelerini yaymak için Emir Abdülahad'ın yardımına ihtiyacı vardı. Emir Abdülahad 1883 yılından itibaren *Tercüman'* a abone olarak Gaspıralı'nın görüşlerini yakından takip ediyordu (Teşekkür 1883; Emir Seyyid Abdulahad Han Buharî 1892).

*Tercüman'*ın yeni çıkmaya başladığı dönemde Türkistan'la ilgili haberler genel olarak Rus matbuatından dolayı alınır, aktarılır ve bazı açıklamalar eklenerek basılırdı. Türkistan'daki "gerçek yaşam"la ilgili bilgilerden habersiz olduğunu Gaspıralı'nın kendisi de itiraf etmişti. Bunun için Türkistanlı yazarların gazeteye yazılar yazması gerektiğini dile getirmişti (Abdirashidov 2011: 91). Bu tespiti Amerikalı bilim adamı Adeeb Khalid de vurgulamıştır (Khalid 1998:179).

Gaspıralı Türkistan'ın yakın tarihini tahlil ederken daha çok Buhara Emirliği'nin geçmişi ve kendisinin de içinde bulunduğu döneme dikkat çekmeye çalışmıştı. Özellikle, "Tarih-i Cedide-i Türkistan"ın ikinci kısmı aynen Buhara Emirliği'nde gerçekleşen olaylar tahlilidir.

Buhara Emirliği Rus istilasına kadar medeniyet alanında Hive ve Hokand hanlıklarına nazaran geride kalmasına rağmen iktisadî ve askerî alanda ciddi bir farkla öndeydi. O dönemde Hive ve Hokand hanlıklarındaki gibi edebî ve mimarî

faaliyetlere Buhara hanlığında o kadar önem verilmiyordu (Bartold 1922: 49). Böyle olmasına karşın güçlü olan Buhara, Rus istilasından önce de vassala dönüştürüldükten sonra da Çarlık Rusya'nın iktisadî ve siyasî açıdan dikkatini çekmiştir.

Zeki Velidi Togan'ın vurguladığı gibi Buhara emirleri Emir Haydar (1800-1826) ve Emir Nasrullah (1827-1860) ülkede belli bir alanda ıslahat yapmaya çaba göstermemişti (1942: 212). Bu konuda Emir Muzaffer'in de kendisinden öncekilerden kalır yeri yoktu (Becker 1968: 3-65). Emir Muzaffer'in hükümdarlığını ve kişisel özelliklerini tarihçi Ahmed Daniş ve Abduazim Sami yazılarında ciddi bir şekilde eleştirmişti (Danish 1967; Sami 1962). Ahmed Daniş Buhara'nın Rus ordusu önündeki yenilgisinin ve ülkedeki ekonomik çöküşün tek nedeni olarak Emir Muzaffer'i göstermişti (Muminov 1974: 66).

Abduazim Sami ise Buhara'daki geri kalmışlık ve yolsuzlukların ne derece yaygınlaştığını yazarken Buhara'nın eski sağlam, güçlü ve ileri görüşlü toplum olmaktan çıktığını göstermeye çabalamıştır. Sami'nin eserlerini inceleyen bilim adamlarına göre tarihçi, Buhara'daki durumu ne kadar eleştirse de kendisini Ceditçilerle bir safta görmüyordu. Sami, Buhara'nın gerçek bir İslâm devleti olarak şekillenmesine engel oluşturan ülkedeki ekonomik ve siyasî sorunları dile getirir. Bu durum, Rus istilası fecaatine, bu süreci hızlandırmaya, iç sorunları bertaraf etmeye yaramıştır (Gross 1997: 208-216; Sami 1962:13-15).

Gaspıralı, Türkistan hanlıklarının Rus istilası öncesindeki durumunu aşağıdaki gibi açıklar:

Bizim zamanlara geldikçe Türkistan'ın hâl ve durumu hep alçalıp düşkünleşip yeni tarihi cehl ve bilgisizlik ve yobazlık denizine dalmak ile Rus istilâsına yol ve sebep hazırlamaktan ibaret bulunmuştur. Yanlış siyaset, ahlâk bozukluğu, taklide dayalı bir takva anlayışı, kahramanlar ve bahadırlar oğullarını attan tüşürüp birer zavallı derviş hâline veya sakallı kadınlar şekline koymuştur. Düşüş ve alçalma şöyle bir dereceye gelmiştir ki ataları 500 kişi olarak 40 bin Moğol'a karşı koydukları hâlde oğulları 500 oldukları hâlde 40 Rus askerinden ceylan gibi kaçtıkları defa defa görülmüş şeylerdir (İsmail 1906b: 1).

Gaspıralı Türkistan Hanlıklarının gerçek yüzünü başka bir yerde şu şekilde yazmıştır: *"Bundan 55 sene önce [...] Maveraiümmehir'in iki tarafından beliren iki büyük devletin azametli gölgeleri güneşi örter gibi görüldüğü hâlde hanlıklar bir şey görmeyip zayıf ve çöküşe doğru çekip geliyorlar idi. Hâl ve hareketleri gayet şaşkıncı ve gariptir"* (İsmail 1906b: 33).

İşte bu durumdaki Türkistan kısa zaman zarfında Çarlık Rusyası'na teslim olmuştur. Çar hükümeti 1868 yılında Buhara'yı kendi vassalı ilân etmiş, memleketin iç işlerine pek karışmamıştır. Buhara topraklarından geçen Orta Asya Demir Yolunun

yapılışı (1887) ve Buhara'nın Rusya Gümrük Birliğine girmesi sonucunda ülkede Rusya'nın etkisi daha da artmıştır (Elr 1990:518-519).

Bu yüzden olsa gerek, Gaspıralı *Tercüman*'da, Türkistan'ın diğer yerlerine nazaran daha çok Buhara'ya dikkati çekti. Sürekli Buhara devleti, hükümdarları, tarihi ve gelenekleriyle ilgili yazılar yayımladı. Bunun sebebi ise: "hanlıkların en büyüğü ve eski zamanlarda en meşhuru Buhara hanlığı" olması idi (İsmail 1906b: 33). Özellikle, Gaspıralı Buhara ile Kırım arasına manevî bir köprü kurmaya çalıştı. Gaspıralı, Kırım'daki sahabe Gazi Mansur tekkesi hakkındaki rivayeti *Tercüman*'da yayımlarken mezkur tekkenin ilk şeyhlerinin Buharalı Ramazan ve Halil olduğunu vurgular. Gaspıralı, Buhara'nın Kırım'a doğrudan manevî etkisi olduğunu göstermeye çabalamıştır (Buhara ve Bahçisaray 1893).

Gaspıralı, Türkistan tarihinin en önemli dönemi olarak Buhara tahtına Emir Nasrullah'ın geçmesi ve yönettiği çağ olarak belirtmiştir (İsmail 1906b:33).

Mirza Abduazim Sami, Emir Haydar'ın vefatından sonra tahta geçen oğlu Ömerhan'dan Nasrullah'ın tahtı zorla ele geçirmesi ve onu öldürerek kendisini emir ilân ettiğini yazmıştır. Onun kaydettiğine göre, Emir Nasrullah gayet sert ve zalim birisi idi. Bir işi yaparken kimseyle danışmazdı. Kimsenin fikrini de onaylamazdı. Hatta tahtı ele geçirmesine yardım eden Nasrullah'ın Kuşbegi (Baş vezir) Muhammed Hekim'i de öldürtmüştü (Sami 1962: 54-55). Sami'nin eserindeki bu fikirler Gaspıralı'nın yazdığı makalede de beyan edilmiştir:

İdaresi pek sert idi. Saltanatı döneminde pek çok Müslüman kanı döküldü.

Tahta çıkmasına yardımcı olan Kuşbegi Hakim Bay ve daha sonra bunun kaynatası Ayaz Bay katlolundular [...]. Kanlı katil Türkmen Masumberdi Han diye birisi "reis" tayin olunup siyasî şiddete bir kat daha kuvvet verildi (İsmail 1906b: 33).

Abduazim Sami'nin yazdığına göre Emir Nasrullah'ın etki alanı geniş ve sözü geçerli olan vilâyet beylerinin hepsini korkak ve emir kulu olan kişilerle değiştirdi. Onun fikrine göre, Buhara'nın siyasî çöküşü Emir Nasrullah'ın hükümrانlık döneminde gerçekleşti (Sami 1962:56).

Gaspıralı hanlıklardaki siyasetin birliğe değil, aksine dağılmaya yarayan bir faaliyet olduğunu vurgularken bu siyasetin sonucunda bağımsızlığın da elden gideceğine dikkati çeker. Onun bu fikirleri "Mükalame-i Selatin" adlı küçük hikâyesinde yazılmıştır. Aynen Emir Nasrullah'ın yönetim döneminin Rus istilasına zemin hazırlaması hikâyesinin ana konusu hâline getirmiştir.

2.1. “Tarih-i Cedide-i Türkistan” Yazılarının Gaspıralı’nın Diğer Edebî Siyasî Anlatılarıyla Kurgu İlişkisi: “Fregistan Mektupları”, “Dar-ür-rahah Müslümanları”, “Mukamele-i Selâtin” ve “Sudan Mektupları”

Gaspıralı’nın edebî eserlerinde yazdığı tarihî olayların tahlili “Tarih-i Cedide-i Türkistan”da verilmiştir. Yalnız, olaylar Türkistan’da değil, İspanya’da Endülüs halifeliğinde gerçekleşmektedir. Aslında Gaspıralı’nın “Fregistan Mektupları” (Molla Abbas 1887; 1888; 1889a)¹ ve “Dar-ür Rahat Müslümanları” romanlarında dile getirilen tarihî olaylar, tahliller “perdeye sarılı” gerçek bir Türkistan tarihini yansıtmaktaydı. Romanın basıldığı 1885 yılında Gaspıralı aşikar bir şekilde gerçekleri söyleyemiyordu. Buna zaten Çar Rusyası matbuat denetimi izin vermezdi. Diğer taraftan *Tercüman*’ın yasaklanmasına sebep olabilirdi. 1885 ve 1887 yıllarında gazetede ardarda basılan mezkur eserle A. Kuropatkin’in Türkistan istilası ile ilgili anılarının basılması boşuna değildir.

Gaspıralı “Dar-ür Rahat Müslümanları” adlı romanında eser karakterlerinden biri Feride Banu dilinden Türk halklarının nasıl tenezzüle uğradığı şu şekilde açıklanır:

İnsan işi, insanoğlunun düzeni hiç bir zaman baki olmaz. Çünkü varlık ve yokluk, terakkiyat ve tenezzül sebepleri kendi içimizdedir. Telefatumıza neden olan zehir can-ı saadatumıza sebep olan kuvva-yı maneviye vücudumuzdadır... İnsanlar hüsnü ahlaklı, hoş kılıklı olsalar, cemiyet ve hayatları devamlı olur, terakki ederler, selamet ve saadat-hâl olurlar. Ama aksi hâlde içinde çürüyen elma gibi tek tek dökülür ve yokluğa yüz tutarlar. Eyvah! Geçmişte sahip olanlar bugün köle oldular. Bahadurlar yerini korkaklar aldı. Ahl-i insaf yerini alçaklar aldı. Perde-i cehalet ulemayı bitirdi. Tembellik gayratı yendi. Bu durumda kalan halk ister ağlasın, ister kanlı göz yaşı döksün sonu harap ve acıdır ki kar topu gibi erir yok olur gider... (Gaspıralı 2013:31).

Başka bir yerde eserin baş karakterlerinden Molla Abbas İslâm tarihinde derin iz bırakan Endülüs halifeliği örneğinde Müslüman hükümdarları siyasetlerini, milletin illeti olan bazı bağnaz grupların yolsuzluklarını ifşa etmiştir:

Tembellik, vurdumduymazlık, kibir, tefrike yılan zehri gibi vücut-u devlet ve milleti çürütmeye başladı... Adaletsiz kadılar, rüşvetçi valiler, akli nakıs ve gayretsiz hükümdarlar geldi. Fitnebazlar ulemadan, tatlı yalan söyleyenler sadık bendelerden, nefsanîyet ve menfaat-ı şahsiye fevayıdı umumiyyeden

¹ “Fregistan Mektupları”nın İspanya seyahati parçası 1903 yılında ayrı şekilde neşr edilmiştir: Molla Abbas. Dar ü-Rahat Müslümanları ya da Diyar-i Garbiye’ye seyahat. Tercüman. 1903. Sayı: 46-48; 1904. Sayı: 2, 4, 5, 7, 8, 10, 15, 17, 20, 22, 24, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 1905. Sayı: 1. 1906 yılı Gaspıralı bu parçayı kitap olarak neşr etmiş ve “Tercüman” okuyucularına hediye olarak dağıtmıştır: *Dar ü-Rahat Müslümanları*. Bahçesaray, 1906.

üstün geldi. Riya ve gösteriş için kılınan namazlar ameli hayriye ve milletperverlik üstünden galip geldi... Bu zehir iki yüz yıl Andalusîya'nın vücudunu kemirdi, harap etti. Bir devlet üç-dört parçaya bölündü. Kendi aralarında savaştılar. Şehir şehirle, vilayet vilayetle düşman oldu. Bir-birlerine kanlı tuzaklar kurdu. Adsız, şansız kabirler kazdıklarını anlayamadılar! (Gasprinskiy 2013: 31-32).

Bu fikirler "Tarih-i Cedide-i Türkistan" da açık bir şekilde şöyle beyan edilmiştir:

Timurlular devleti yıkıldıktan sonra, Türkistan kıtası Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları elinde, yönetiminde bulunmuştur. Bu üç devlet [...] birbirlerini kıskanıp savaştıkları ve [...] İran devleti ile uğraşıp sürekli düşmanlıkta bulunduklarıdır. Türkistan hükümetleri arasında asırlarca devam eden siyasî rekabet, kin ve kişisel bencillik, ahâliye dahi bulaşarak Buharalı, Hiveli, Hokanlı birbirini yâd ve ecnebi derecesinde görürler idi ve hepsi birlikte İran Müslümanlarını, din dışına çıkmış sayarlardı (İsmail 1905).

Gaspıralı genel Türk tarihini, özellikle Türkistan'ın yeni tarihini yazma konusunda edebî eser türlerinden yararlandı. Yazar, Rusya'nın Türk halklarının topraklarına, Türkistan'a gelmesini önceden farkedenden aydınların sözlerini dikkate almayan han ve emirleri tenkit eder. "Mükaleme-yi Selâtin" hikâyesinde Türkistan'ın kuzey kapısı olan Kazan şehri Rus padişahı Korkunç İvan tarafından ele geçirildiğinde, tüm halkı katlettirdiğinde Türk hükümdarları neredeydi? – diye sorgulamıştır (Seyyah 1906; 1907). Hatta buna benzer gerçekleri açık bir şekilde dile getiremediği zamanlarda bile başka bir edebî karakter Molla Abbas'a söyletiliyordu. O, yine tarihten, Endülüslü halifeliğinden söz açar: "İnkırazda kırk-elli yıl kala bu işin sonu nasıl olacağını tahmin eden kişiler olsa da ne işe yarar? İlk önce böyle kişiler az idi. Onları dinleyen ondan da az idi. Çünkü bilenler gerçek durumu beyan ederler, gerçek durum ise acı ve zehirli idi" (Gasprinskiy 2013: 32).

Gaspıralı Rus istilası arifesinde Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki iletişimi, aralarındaki siyaset ve "benlik" davasının istilayı daha da hızlandıran nedenlerden sayar. Hanların iç savaşlarının ise ülkelerini ekonomik açıdan çöküşe ve siyasî krize getirdiğini vurgular: "Muhammed Ali, Hudayar, Nasrullah ve Muzafferiddin Hanlar benlik davası ve savaş güriültüsü edip dururken Rus birlikleri Türkistan, Evliya Ata ve Taşkent civarlarına yetişmiş idiler" (İsmail 1906b: 39).

Emir Nasrullah'ın huzuruna gelen İngiliz elçileri, onların asıl amaçlarını yazarken Orta Asya'nın, iki büyük devlet olan Rusya ve İngiltere tarihine "büyük oyun" adıyla giren siyasî oyunlar içinde kaldığını vurgulamıştır. Gaspıralı, İngiliz elçilerin asıl amacını algılayamayan Emir'in "siyasî kör" olduğunu ve bu türlü bir körlüğün bölgeyi tamamıyla siyaseten yokuştan uçuruma sürüklediğini anlatmaya çalışmıştır. Emir Nasrullah'ın huzuruna 1838 yılında İngiliz elçi Charles Stoddart (1806-1842) gelir:

görevi İngilizler tarafından [...] Rusya'nın saldırısından korumak istediklerini

bildirmekten... ve ...Emir uygun görürse Buhara askerini yeni toplar ile silâhlendirmek ve askerî öğretmenler vermek ve Rusya'nın hareket ve gizli isteklerinden Buhara hükümeti'ni haberdar kılmak idi (İsmail 1906b: 57).

Ama Emir Nasrullah, Stoddart'ın sözlerine güvenmedi ve onu İngiliz casusu olarak zindana attı. İngiliz hükümeti Stoddart ile aynı vakitte başka bir elçi – Arthur Conolly'yi (1807 – 1842) Hokand hanı Muhammedali Han huzuruna göndermişti. Bu elçi kendi amacına kısmen ulaştığı hâlde Buhara-Hokand savaşından sonra o elçi de Buhara zindanına atıldı. 1842 yılında her iki elçi de katledildi (Wolff 1845; Terent'ev 1875; Hopkirk 2001; Puteshestvie 1871:67, 107). Gaspıralı bu dehşetli olayı "Mükaleme-yi Selatin"de (Seyyah 1906; 1907) anlatırken Emir Timur'un "Elçiye ölüm yoktur, lafını bilmiyor muydun?" – diye Emir Nesrullah'a tenbih verdiği olayı önemle vurgulamaya çalışır. Bununla birlikte bu tarihî olay "Tarih-i Cedide-i Türkistan"da da beyan edilmiştir (İsmail 1906b: 57, 58).

Gaspıralı, İngiliz hükümetinin tekliflerinin itibara alınmamasının nedenini "Türkistanlıların son derece cahil ve bağınaz, dünya ve zamanından habersiz oluşları bu işe engel" ifadeleriyle özetler. Emir Nasrullah tarafından elçilerin katledilmesi "büyük siyasî hata" oldu ve aradan 25 yıl geçince bu hatanın cezası "oğlu Emir Muzafferiddin Han'ın başına mal oldu biçiminde değerlendirir. Emir Nasrullah Han "dış siyasetinin ve yönetim tarzısının meyvelerini görmedi" (İsmail 1906b:59). Gaspıralı'nın yazdığına göre, Emir Nasrullah kendi zamanında İngilizler tarafından teklif edilen yardımı reddetmekle birlikte "Mustafa Çavuş vasıtasıyla İstanbul'dan teklif edilmiş ordunun ıslahı ve düzenlenmesi"ni de kabul etmemişti (İsmail 1906b:84).

Kendi milleti ve devletini savunamayan "hükümeti koruyamayan padişah kadın gibi ağlamalı" (Gasprinskiy 2013:37) diye acı gerçekleri dile getiren Gaspıralı, bu tarih olaylarının gelecek nesiller için ders olacağına işaret etmiştir.

Gaspıralı, edebî eserlerinde Molla Abbas ve diğer karakterler dilinden İspanyolların Endülüs'ü ele geçirdikten sonra yürüttüğü siyasetin adaletsizliğini yazmakla, esas gönderme yaptığı şey Çarlık Rusya'sının diğer Rus olmayan halklar üstünden yürüttüğü siyasetinin eleştirisidir. Eserlerdeki siyasî ustalık ve yüksek bediyet Gaspıralı'nın cesur yazar olduğunu gösterir. Yani yazar bu cesareti vasıtasıyla millî özgürlük mücadelesini yayımlamayı istemeyen ve bütün canı ve karı ile böyle hareketleri inkâr eden devletleri, onların denetiminde olan kurumları aşarak tarihî gerçekleri yazmaya imkân bulmuştur.

Eğer ehl-i Türkistan gözünü açarak dünyaya bakmazsa, gaflet uykusundan uyanmazsa, bilmediklerini anlayıp, bilmeye gayret etmezse, din ya dünya mal ve zenginlik, hüner ve ticaret diğer halkların eline geçmesi kesindir. Bu durum ise tüm inkrazın başlangıcıdır. Bir kişinin işi iş olmazsa, bildiği bilim olmazsa ticaret ve sanayi makbul ve itibarlı olmazsa dünyada ne yapar ki?

(Gasprinskiy 2013: 79).

Gaspıralı İngiliz emperyalistlerinin istila siyasetini çok defa tenkit etmiştir. Bu tenkitlerin hepsinde Rusların Müslümanlara uyguladığı siyasete işaret eder. 1887 yılından başlayarak *Tercüman*'da basılan "Frengistan Mektupları" romanı ve ondan sonra yayımlanan "Sudan Mektupları" (Molla Abbas 1889b) eserinde Gaspıralı, aydın bir seyyah, Taşkentli Molla Abbas ismiyle konuşmuştur. Bu seyyah Paris'teyken "İngilizlerin Mısır'da hiçbir hakkı olmadığını, ne din, ne kardeşlik hakkı olmadığını vurgular. Onların bu memlekette olması yalnızca istila ve müstemlececilikten başka bir şey değildir. Bu işi hiçbir zaman haklı gösterilemez" (Molla Abbas 1889b:36) diye beyan eder. Bu sözler vasıtasıyla Gaspıralı Çarlık Rusyası'nın istila siyasetine karşı kendi görüşlerini bildiriyordu.

Fantastik olay örgüsü ve siyasî roman unsurları karışan bu eserin yayın vakti tesadüf değildir. Bu roman Fransa-Rusya Antlaşması ve Fransa-İngiltere arasındaki Afrika ile ilgili siyasette ortaya çıkan anlaşmazlıklar gündeme geldiği bir zamanda yayımlanmıştır. "Sudan Mektupları" romanında müstemlekeye dönüştürülen halkların özgürlük için savaşlarını resmî matbuatta yayımlamak için ne kadar çaba harcadıklarını görmek mümkün. Bununla birlikte bu savaşta kahramanlık gösteren kişilerin isminin minnetle anılması bile büyük bir cesaret idi. Örneğin, Şarkî Sudan halklarının özgürlük hareketi önderi mehdi Muhammed Ahmed'in (1848-1885), Cezayir'in bağımsızlığı için Fransızlara karşı halk ayaklanmasını teşkil eden Abdulkadir'in (1808-1883), Gaspıralı tarafından "büyük önder ve şeyh" (Molla Abbas 1889b: 46) olarak nitelenmesi kayda değerdir. Rus bilim adamı L. Klimoviç'in vurguladığı gibi "*Gaspıralı'nın edebî eserleri onun gizli siyasî faaliyetini yansıtır. O, olayları başka ülkelere taşımakla mahallî halkların özgürlük ve bağımsızlık için savaşlarını etkili bir dille anlatmıştır. Sonunda ise mezkur savaş kahramanları ile ilgili yazarken kendisinin de işte böyle savaşa hazır olduğunu belirtir*" (Klimovich 1987: 178). 1889 yılında padişah memurlarından olan Vladimir Çerevanskiy Sudan ve Cezayir ayaklanması hakkında şöyle yazmıştır:

Müslümanlar arasındaki denklığı sağlamak ve Müslüman ülkelerde yabancıların yönetimini sonlandırmak isteğiyle Mehdi (Muhammed Ahmed) büyük bir hareket başlattı. Sudan ayaklanması sonucunda Mehdi'nin savaşa daveti tüm Müslüman ülkelere yayıldı. Bu tehlikeli durumu önlemek için Türkistan general-gubernatörü Sudan reformcusunu sahte Mehdi diye ilân ettirir (Sodiqov v.d. 2000:322 – 323).

Anlaşıyor ki Türkistan'ı yöneten Rus memurları bu olaylardan sonra gayet tedirgin olmuşlardır. Bu ayaklanmalar hakkında hiç bir yerde birşey yazılmıyordu. Gaspıralı böyle bir zor durumda çıkış yolu olarak edebî eser yazmayı tercih etti ve siyasî görüşlerini şu şekilde yaymayı başardı. Gaspıralı, Emir Muzaffer hakkında "âlim bir adam idi; lâkin, bütün Buharalılar gibi onun ilmi, dinî bilimlerden ibaret idi.

Bu zamanın hükümdarlarına bilinmesi farz derecesinde bulunan ilim, teknik siyasî bilgi ve işlerden nasibi yoktu" biçimde değerlendirirken, zamanın siyasî durumunu iyi anlamayan idarecilerin de dahliyle Türkistan'ın bağımsızlığını yitirdiğini birkaç defa vurgulamıştır (İsmail 1906b: 59, 69). Ama Gaspıralı, Emir Muzaffer ve Emir Abdülahad dönemini o kadar sert eleştirmemiştir. Bu durumu Gaspıralı ve Emir Abdülahad arasında iyi bir iletişimin olduğuna dayandırmak ve Buhara'da eğitimi yenileme ve geliştirmeye yönelik işleri hızlandırmada emirin yardımına muhtaç olduğu gerçeğiyle açıklamak gerekir (Abdirashidov 2011:110 – 126).

Gaspıralı, Buhara veliahtı Abdülmelik Töre'nin Emir Muzaffer'e ve Ruslara karşı savaşını (Terent'ev 1906: 500-509; Logofet 1909: 15-16; Pavlov 1910: 134-135, 167-168; Aleskerov 1967: 124-128) mahallî tarihçilerden farklı olarak olumsuz yönde açıklamıştır. Abdülmelik Töre'nin bu ayaklanmayı "babasının şu ağır ve kederli günlerinde, zedelenmiş tacı başına koymak ve yerinden oynamış tahtına oturmak hevesi" diye yorumladığını belirtmiştir (İsmail 1906b:87). Burada Gaspıralı'nın Abdülmelik Töre'nin hareketine böyle yorum getirmesinin iki nedeni vardır: 1. Ruslara karşı ayaklanmayı doğru bulmamak. 2. Emir Abdülahad ile iletişimi koparmamak. Bu iki nedeni nispî olarak kabul etmek gerekir. Çünkü tarihî süreç böyle davranmayı gerektirmiştir. Gaspıralı Türkistanlıların Ruslarla gerçekleştirdiği savaşlarda yenilgiye uğramalarının tek nedeninin cahillik olduğunu tekrar tekrar dile getirmiştir: "*Rus ile Buharalı muharebe ettiler demeden silâh ile silâhsızlık, teknik ile tekniksizlik, gaflet ile tedbir arasında muharebe edildi demek daha doğru olur. Her nasıl ise, İrcar muharebesinde Maverâünnehir'in bağımsızlığı bitti*" (İsmail 1906b: 69).

1893 yılında Gaspıralı ilk defa Türkistan'a seyahat eder. Bu seyahatın amacı Gaspıralı'nın itirafına göre şimdiki kadar eski yöntemle yönetilen Türkistan'ın çağdaş tarihi ve durumuyla tanışmaktan ibaret idi (İsmail 1893).² 1908 yılında ise ikinci defa Türkistan'a seyahat eder (İsmail 1908a, 1908b). Bu seyahat esnasında Gaspıralı yerli halkların Ruslara karşı savaştığı Göktepe kalesini görünce on beş yıl önceki durum gözü önüne gelir. Göktepe savaşı hakkında düşünür. Onun "kahramanları" sayılan generaller Skobelev ve Kuropatkinleri dile getirir. Kaleden kaçmakta olan kadınları, kızları, çocukları atların ayakları altında ezilen insanları yazarken "generallerin silahsız halkı katletmelerine kahramanlık demek mümkün değildir" (İsmail 1908a:50) diye yazar.

Gaspıralı, Türkistan'ın Rusların eline geçmesiyle birlikte "*Tarihin bir devri bitip başka bir devri başladı. Maverâünnehir'in ve Türkistan bozkırlarının bağımsızlığı*" elden gitti ve "*Her nasıl ise geçen geçti, ilerisine bakmak lâzımdır. Hükûmetler değişir; ama, millet ve milliyet bakidir*" diye yazmıştır. Millet'in geleceğinin yalnızca bilime, eğitimin

² Modern neşri: İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3. Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*. Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar (İstanbul: Ötüken, 2008): 51 – 414.

gelişmesine bağlı olduğunu çok defa vurgulamıştır (İsmail 1906b:87, 89).

Buhara ve Hive hanlıklarında belirli reformları gerçekleştirilmesinde ulemalar ciddi muhalefet gücü olarak ortaya çıktı. Bu muhalefet, Gaspıralı fikrine göre ulemanın cehaleti ve gafilliğidir (Buhara-i şerif 1910).³ Çar hükümeti Emir Abdulahat hükümranlığının son yıllarında Buhara'daki ekonomik durumun kötü olmasından kaynaklanan ayaklamaların ortaya çıkabileceğinden endişe ediyordu. İşte bu yüzden Ruslar Buhara tahtına Emir Alimhan'ın geçmesiyle birlikte ülkede reformlar gerçekleştirilmesi gerektiğini doğru buluyordu (Predlozhenija 1910). Özellikle, Türkistan general-gubernatörü A. B. Samsonov kendisine takdim edilen birçok belgeye dayanarak (Doklad 1910) Rusya hükümetinin Harbiye nazırından, Buhara'da reformlar gerçekleştirmeye ve yeni Emir Alimhan'dan bu işlerin hızlanmasını talep etmesi gerektiği doğrultusunda izin isteyecektir. Rusların teklif ettiği reformlar aşağıdakilerden oluşmaktaydı:

- Buhara memurlarına devlet tarafından maaş belirlemek;
- halktan yasadışı para toplama işlerini yasaklamak;
- kadınlar seçimi;
- arazi vergisini düzene getirmek;
- harac⁴ sisteminden tanap⁵ sistemine geçmek;
- ticaret ve imalatı geliştirmek için zekattan vaz geçmek vb. (Predlozhenija 1910).

Görüldüğü gibi önerilen reformlar Buhara'nın sosyal ve ekonomik hayatının çeşitli sorunlu alanlarını kapsamaktadır. Ama reformların başka tarafı da vardır. Buhara'da mezkur reformlar uygulanınca hazine boş kalabilirdi. Çar hükümeti bunun çaresini de düşünmüştü. Eğer hazine yetersiz kalırsa askerlerin sayısını azaltmayı ya da orduyu tamamen dağıtmayı planlamışlardı (Iskandarov 1958:21).⁶

Buhara ordusuna harcanan parayı kısma işi ilk defa 1890'lı yılların ortalarında gündeme geldi (Becker 1968: 153). Belgelerde 1880 yılında Buhara'nın yıllık 6 milyon ruble olan bütçesinden 2.3 milyon rublenin ordu için harcandığı kaydedilmiştir (Arandarenko 1881: 366). Gelecekte Türkiye ve diğer ülkelerde yetişmekte olan Türkistanlı gençlerden yeni nesil askerler oluşabileceği Rus memurlarını düşündürüyordu. Onlar işte bu yeni nesilde Rus çıkarlarına karşı anlayışın oluşmaya başladığını farketmişlerdi (Predlozhenija 1910). Rusların reform yapmaya

³ Gaspıralı ulemayı "beçcebazlık" gibi herhangi bir şeye "icazet vermesi"nde de suçluyor.

⁴ Harac – vergi tipi, hayriye edilmiş "vergi" anlamına geliyor. Ayrıntılara Bakın: EP. Vol.IV. – P.1030 – 1056.

⁵ Tanap – arazi ölçü birimi. 1 tanap ~ 0,22 hektar.

⁶ 1890-1895 yılında Buhara'da Rus Diplomatik Ajansı olan Lessar'a göre, Buhara ordu ihtiyaçlarına 1.3 milyon ruble harcamaktaydı.

dayanmasının sonucu Buhara ordusunu güçsüzleştirmek ve tamamıyla sonlandırmaktı. Daha sonra ülkeyi devlet olarak bitirmek ve bir vilayete dönüştürmekti.

D. Logofet, Buhara'nın siyasî ve içtimaî durumunu tahlil ederken Buhara Emiri Türkistan general-gubernatörlerinin en "hareketli uyezd başkanı" olarak görüldüğünü kaydetmiştir. Bunun dışında Logofet, Rus ordusu karşısında Buhara ordusunun "yabaniler" görüntüsü ve bu ordunun elinde olan silahların, giysilerin tamamıyla elverişsiz olduğunu göz önünde bulundurarak bitirmenin amaca uygun olduğunu belirtmiştir (Logofet 1909: 5, 73). Rusların Buhara'da reform gerçekleştirmek planından önce Gaspıralı "şimdi bahislerin en mühim noktasına geliyoruz, Buhara'nın ilerisi, istikbali neden ibaret olacak? Meşhur Vamberi'nin dediği gibi "bitti mi" ya da Rus memuru Logofet'in dediği gibi "gubernatör nasb etmek" zamanı geldi mi ya da bu Vatan-ı maneviyatımızın daha başka suret-i istikbali var mı?" sorusunu gündeme getirdi (İsmail 1908b:71).

Gaspıralı ülkenin en önemli alanlarında reform gerçekleştirmekten önce *terakkiyat* yoluna girmesi, insanların cehaletten kurtulması gerektiğini belirtir. Reformlara hazır olmak için bilim almak, okumayı öğrenmek gerektiğini yazar: "*Cümle milletlerin çalışıp geçtikleri ve şimdi bizlerin çalışacağımız meydan ilim ve maarif, hüner ve iktisat meydanıdır. Buna vasıta olacak şeyler – mektep, taavii malumat, islah-ı lisan ve edebiyattır. Bunlar sair olacakların esasıdır, başıdır, mayasıdır*" (Bu günkü mesele 1911). Gaspıralı şöyle devam eder sözlerine:

Türkistan halkı bağımsızlığını kaybettiği gibi malî seviyesini ve maddî rahatını dahi kaybedebilir. Eğitimsizlik, bilgisizlik ve bunların meyvesi olan gaflet ile Türkistanlılar bağımsızlığını kaybettiği gibi zaman geçtikçe yine şu gaflet ile malî mutluluk ve rahatını, sosyal güç ve nüfuzunu kaybetmek ihtimali vardır (İsmail 1906b:89).

Gaspıralı'ya göre, Türkistan'ın Timur zamanından sonra çöküşünün üç sebebi vardır: 1. devlet ve milletin üç-beş hanlığa bölünüp, birbiri aleyhinde buldukları; 2. eğitim ve fikir söndürülüp din ilimlerinden başka hiçbir türlü bilim, bilgi ve sanat tahsiline imkân verilmeyip milletin gözü bağlanmıştır; 3. kahramanlık, yiğitlik sıfatlarından ziyade takvalık, mollalık, miskinlik, ikiyüzlülük sıfatları istek olarak, vicdan olarak sanat ile, tedbir ile misliyle karşılık verme ve diğer şer'î kurallar ve akfî hükümler akıldan çıkarılmıştır (İsmail 1906b: 87).

1905 yılında Ekim Manifestosu'ndan sonra Çar Hükümeti egemenliğindeki halklara uyguladığı siyaseti az olsa da değiştirmek zorunda kaldı. Manifesto tüm halklara birçok alanda özgürlük verdi. Örneğin, söz ve matbuat özgürlüğü. Mezkur özgürlüklerden yararlanan Müslümanlar da matbuat vasıtasıyla kendi sorunlarını ortaya koymaya başladılar. O vakitte Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde genel Türk tarihini oluşturma fikrini gündeme getirdi (İsmail 1906c). Genel Türk tarihinin

başlangıcı olarak Harzemşahlardan Celaleddin Mengüberdi'nin Cengiz Han yayılmasına karşı savaşı ile ilgili tarihî yazıları yayımladı (Timur Melik Bahadır 1906).

Gaspıralı, edebî eserler vasıtasıyla tarihî olaylar ve tarihî kişiler örneğinde milletin kaderi, bağımsızlık için savaşlarını anlatmaya çalıştı. Gaspıralı tarihî hakikat aracılığıyla gelecek nesillere yol göstermeyi hedeflemişti.

3. Sonuç

Tercüman sayfalarında basılan makaleler ve belgeler tahlil edilse, onların temelini istiklal için yapılan savaşlar oluşturacaktır. Lakin bu savaşların Gaspıralı'nın kanaatine göre geçmişte olduğu gibi kanlı değil, belki de çağdaş bilim, yeni edebiyat ve millî matbuat vasıtasıyla gerçekleşmesi gerekir.

Gaspıralı'nın Türkistan tarihine, onun şanlı geçmişiyle ilgili görüşlerine ve "Tarih-i Cedide-i Türkistan" yazılarına oluşturmayı düşündüğü genel Türk tarihinin bir parçası olarak bakmak gerekir. Gaspıralı, Türkistan'ın yakın tarihine bakarak ülkenin Rusya'ya teslim olmasının nedenlerini göstermeye çalıştı. Gaspıralı inkıraz nedenlerini tahlil ederken aslında bu çöküşün birkaç yüzyıl önce başladığını, yalnız son iki yüzyıl içerisindeki içtimaî, iktisadî ve siyasî süreçlerin bu inkırazı hızlandırdığını gösterdi. Gaspıralı'nın genel Türk, özellikle Türkistan tarihiyle ilgili görüşleri sadece gazete makalelerinde değil, edebî eserlerinde de yer almıştır. Örneğin, "Mükaleme-i Selâtin"de Türk halklarının derin siyasî krizleri aşamayarak Ruslara teslim olduklarını tahlil etmiştir. "Arslan Kız"da ise Kuzey Türkistan'da kendi hakimiyetini kuran Yakubbek dönemi hakkında fikir yürütmüştür.

Gaspıralı'nın Türkistan'ın modern tarihi hakkında görüşlerini bildirirken, son dönem hanlarının ve ulemanın siyasetini sert bir dille eleştirdiği görülmektedir. O, Türkistan hanlarına karşı şöyle der:

Ey devletlüler, geçmiş zaman gafleti ile Maverâünnehir, siyaset alanında mağlup olup bağımsızlığını kaybetti. Bu zamanda gaflet edilirse ekonomi ve maiyet alanında millet mağlup düşüp, sebep olanları dünya durdukça sorumlu tutacaktır (İsmail 1906a).

Açıkça görülmektedir ki Gaspıralı ülkedeki siyasî yenilgi sebebiyle bağımsızlığın da elden gittiğini yazmaktadır. Bunun tek suçlusunun ülkeyi yöneten hanlar olduğunu da belirtmektedir.

Gaspıralı'nın Türkistan tarihiyle ilgili görüşlerinde Rusya istilası öncesinde Türkistan hanlıklarındaki siyasî, içtimaî ve iktisadî hayat tahlil edilmiştir. Bununla birlikte ülkenin yeni tarihini yazmak atılan ilk adım olarak gündeme geldi. Onun bu işini daha sonra Ahmed Zeki Velidî Togan devam ettirdi denilebilir. Togan, bu çerçevede meşhur eserini ortaya koydu.

Gaspıralı, Türkistan'ın yeni tarihini yazmaya çalışırken ülkenin Rus istilası dönemine ait olaylara bir Türk aydınının gözüyle baktı. Gaspıralı, Rusların kahramanlık olarak nitelendirdiği savaşları ve o savaşlara katılan Rus generalleri kahraman değil, kadınları, çocukları ve yaşlıları katleden katiller olarak betimledi. Bu ise Gaspıralı'nın tarihî gerçeklere yaşadığı dönemin şartlarına rağmen eriştiğini ve doğru değerlendirdiğini gösterir.

Kaynaklar

- ABAZA K.K. (1902) *Zavoevanie Turkestana: Rasskazy iz voennoj istorii, ocherki prirody, byta i nravov tuzemcev v obshhedostup. izlozh: S risunkami, kartami i planom tekinkoj kreposti Deongil-tepe*. SPb.
- ABDIRASHIDOV Z. (2011) *Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale 20-go veka: svjazi-otnoshenija-vlijanie*, Tashkent: Akademnashr.
- AJNI S. (1960) *Buhara (vospominaniya)*. *Sobranie sochinenij*, T. 1. Moskva.
- ALESKEROV Ju.N. (1967) *Samarkand (stranicy istorii)*, Tashkent: Uzbekistan.
- ARANDARENKO G. (1881) *Buharskie vojska v 1880 g. Voennyj sbornik. 1881. Oktjabr'*.
- BECKER S. (1968) *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- BARTOL'D V. (1922) *Istorija Turkestana*. Trudy Turkestanskogo gosudarstvennogo universiteta. Vyp. 2. Tashkent: Turkestanskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo.
- Bu günkü mesele (1911) *Tercüman*. 1911. Sayı: 32.
- Buhara ve Bahçesaray (1893) *Tercüman*. 1893. Sayı: 4.
- Buhara-i şerif (1910) *Tercüman*. 1910. Sayı: 17.
- Buhara. (1892) *Tercüman*. 1892. Sayı: 1.
- Buhara. (1893) *Tercüman*. 1893. Sayı: 23.
- DANISH A. (1967) *Istorija mangitskoj dinastii*, Dushanbe: Donish.
- Doklad o položenii zemledel'cev v Buharskom hanstve (usl.)* 08.12.1910, CGA RUz, f. I-2, op. 31, d. 723/33. <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t1112.html> (27.09.2008)
- DONISH A. (1964) *Navodirul vaqoe (Nodir voqealar)*, Toshkent: Fan.
- Encyclopedia of Islam*, EI, Vol.IV.
- Emir Abdulahad Han (1893) *Tercüman*. Sayı: 1 – 8, 27, 45, 47, 48.
- Emir Seyyid Abdulahad Han Buhari (1892) *Tercüman*. Sayı: 27.
- GROSS J. (1997) *Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza 'Abd al-'Aziz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bukhara*. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Daniel R. BROWER and Edward J. LAZZERINI, 203 – 226. Indiana University Press.
- GASPRINSKIY I. (2013) *Farog'at o'lkasi. Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi*, Z.ABDIRASHIDOV, Toshkent: Muharrir.
- HAYIT B. (1956) *Turkestan im XX Jahrhundert*. Darmstadt.
- HOPKIRK P. (2001) *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, Oxford: Oxford University Press.
- ISKANDAROV B. (1958) *Iz istorii Buharskogo jemirata*, Moskova.
- İSMAIL (1891) *Memalik-i Buhara*. *Tercüman*. Sayı: 23 – 25.
- İSMAIL (1893) *Bahçecaray'den Taşkent'e seyahat*. *Tercüman*. Sayı: 29 – 38; 40 – 43.

- İSMAİL (1905) Tarih-i Cedide-i Türkistan. *Tercüman*. Sayı: 110.
- İSMAİL (1906a) Hanlara Hitap. *Tercüman*. Sayı: 89.
- İSMAİL (1906b) Tarih-i Cedide-i Türkistan. *Tercüman*. Sayı: 1; 17; 18; 20; 32; 33; 39; 57; 59; 60; 69; 84; 87; 89.
- İSMAİL (1906c) Tarih-i Türkî. *Tercüman*. 1906, Sayı: 145.
- İSMAİL (1908a) Yol böyında görduğüm, sezdiğim. *Tercüman*, 1908. Sayı: 47, 50.
- İSMAİL (1908b) Buhara'da ne gördüm? *Tercüman*, Sayı: 57; 58; 60; 63; 64; 68; 78.
- KHALID A. (1998) *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press.
- KUROPATKIN A. (1885) İstilâ-yı Türkistan, Rusya Askerinin Orta Asya'da Hareketi. *Tercüman*. Sayı: 21 – 25.
- KUROPATKIN A.N. (1899) *Zavoyevanie Turkmenii (pohod v Ahalteke v 1880 – 1881 gg.) s oçerkom voennyh deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g s kartami, planami, portretami i risunkami*. SPb.
- KLIMOVICH L.I. (1987) *Na slujbe prosveşçeniya. Zvezda vostoka*, Tashkent, 1987. № 8.
- LOGOFET D.I. (1909) *Strana bespraviya. Buharskoe hanstvo i ego sovremennoe sostoyanie*. Spb.
- MASLOV A. N. (1882) *Zavoyevanie Ahal-Teke. Oçerki posledney jekspeditsii Skobeleva (1880-1881)*. SPb.
- MOLLA ABBAS (1887) Frengistan Mektupları. *Tercüman*. Sayı: 4 – 9; 11 – 18; 20; 22; 24 – 29; 31 – 40.
- MOLLA ABBAS (1888) Frengistan Mektupları. *Tercüman*. Sayı: 1 – 4; 6; 7; 9 – 12; 14; 15; 24; 27; 28; 30; 33; 35; 38; 40; 42; 44–46.
- MOLLA ABBAS (1889a) Ferengistan Mektupları. *Tercüman*. Sayı: 4; 7; 8; 14; 15.
- MOLLA ABBAS (1889b) Sudan mektubleri. *Tercüman*. Sayı: 35 – 37; 40; 41; 43; 44; 46.
- MUMINOV I.M. (red.) (1974) *Istorija Uzbekskoj SSR*, Tashkent: Fan.
- PAVLOV N. (1910) *Istorija Turkestana (v svjazi s kratkim istoricheskim oçerkom sopredel'nyh stran)*. Tashkent.
- Predloženija po Programme reform v Buharskom hanstve (usl.)*. 28/29 dekabrja 1910. CGA RUz, f. I-1, op. 31, d. 723/60. <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t1177.html> (27.09.2008)
- Puteshestvie v Buharu russkoj missii v 1870 godu (1871)*, SPb.
- SAMI M.A. (1962) *Ta'rihi salatin-i mangitija*, Izdanie teksta, predislovie, perevod i primehanija L. M. Epifanovoj. Moskva.
- SEYYAH (1906) Mükalama-i salatin. *Tercüman*. Sayı: 144; 145.
- SEYYAH (1907) Mükalama-i salatin. *Tercüman*. Sayı: 3; 7.
- SODIQOV H., SHAMUTDINOV R., RAVSHANOV P., USMONOV Q. (2000) *O'zbekistonning yangi tarihi*. 1-kitob, Toshkent: Sharq.
- TOGAN A.Z.V (1942 – 1947) *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın tarihi*, Cilt I. Istanbul.
- TERENT'EV M. (1875) *Rossija i Anglija v Srednej Azii*. SPb.
- TERENT'EV M. (1906) *Istorija zavoevanija Srednej Azii (s kartami i planami)*. T. 1. SPb.
- Teşekkür (1883) *Tercüman*. Sayı: 19.
- Timur Melik Bahadır (1906) Tarih-i türkidən bahis. *Tercüman*. Sayı: 146.
- WOLFF J. (1845) *Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843–1845, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*. London: J. W. Parker.

Zaynabidin Abdirashidov

Dr., Hokkaido Üniversitesi Slav-Avrasya Araştırma Merkezi davetli profesörü. Yoğunlaştığı araştırma alanı Türkistan cedidçilik tarihi ve siyasi cedit ve teceddüd edebiyatıdır.

Adres: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University Kita 9, Nishi 7, Kita-ku, Sapporo 060-0809, Japan.

E-posta: abdirashidov@yahoo.com, abdirashidov@gmail.com

Yazı bilgisi

Alındığı tarih: 2 Şubat 2015

Yayına kabul edildiği tarih: 23 Şubat 2015

E-yayın tarihi: 19 Mayıs 2015

Çıktı sayfa sayısı: 18

Kaynak sayısı: 65